

**ВІДБИТТЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ НОРМ ВИМОВИ
ПРИГОЛОСНИХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
У ПЕРШОДРУКАХ ТА РУКОПИСАХ КІНЦЯ XVIII — 60 рр. XIX ст.**

Праця присвячена проблемі становлення норм вимови приголосних української літературної мови у кінці XVIII — 60 рр. XIX ст. Правописна система пам'яток указанного періоду — "Енеїди" І. П. Котляревського (1798), першої друкованої граматики О. Павловського (1818), альманаху "Русалка Дністрова" (1837), першого тлумачного словника П. Білецького-Носенка (1843), творів П. Куліша, надрукованих на сторінках "Основи" (1861 — 1862), рукописів Т. Г. Шевченка — була побудована значною мірою на фонетичних засадах. Тому завдяки особливостям правопису, а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси приголосних, більшість з яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови.

Ключові слова: орфоепія, становлення, першодруки, рукописи.

The article is dedicated to the problem of the formation of pronunciation norms of consonants of the Ukrainian literary language at the end of the XVIII th century — 60-s of the XIX century. The spelling system of the literary sources of this period — "Eneida" by I. P. Kotlyarevsky (1798), the first published grammar by O. Pavlovsky (1818), monthly "Rusalka Dnistrova" (1837), the first dictionary by P. Biletsky-Nosenko (1843), the works by P. Kulish, published in the magazine "Osnova" (1861-1862), manuscripts by T. G. Shevchenko — was mainly based on phonetic principles. So, due to the spelling peculiarities but oftener despite them pronunciation features of consonants became vivid; the majority of them became orthoepic norm of the modern Ukrainian language.

Key-words: orthoepy, formation, early printed books, manuscripts.

Проблеми становлення орфоепії, норми якої остаточно склалися у XX ст., не втрачають актуальності й зараз. Найголовніші з цих проблем пов'язані з процесом вироблення вимовних літера-

турних норм та їх відповідністю найістотнішим особливостям усного народного мовлення.

Серед досліджень орфоепічної системи української мови — відомі праці П. П. Житецького, А. Ю. Кримського, В. І. Сімовича, О. Н. Синявського, Л. А. Булаховського, А. А. Москаленка, М. Ф. Наконечного, М. А. Жовтобрюха, Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької та ін. Питання літературної вимови завжди цікавило й українських дослідників у діаспорі, про що свідчать публікації І. Огієнка, Я. Рудницького, О. Горбача.

Становлення української орфоепії висвітлюється певною мірою в працях, присвячених історії української орфографії. Маємо зокрема, у монографіях М. А. Жовтобрюха “Мова української преси” (1963), “Мова української періодичної преси” (1970) та А. А. Москаленка “Нарис історії українського алфавіту і правопису” (1958).

Попередниками у дослідженні окремих питань проблеми — передусім процесу відбиття орфоепічних норм української літературної мови в рукописах Т. Г. Шевченка — можна назвати Б. В. Кобилянського, М. М. Фащенко.

Б. В. Кобилянський у праці “Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови” розглядає такі вимовні особливості: перехід [о], [е], [ʁ] в [і], вимову [з'], [ц'], [с'] у прикметникових суфіксах — *-зьк-*, *-цьк-*, *-ськ-*, вживання протетичних приголосних, асиміляцію твердих приголосних, асиміляцію шиплячих у сполученні з м'якими свистячими, асиміляцію [т'с'] — [ц'ц'], асимілятивне пом'якшення твердих зубних приголосних перед м'якими, прогресивно-асимілятивне подовження приголосних [11].

М. М. Фащенко у статті “Т. Г. Шевченко і становлення норм української орфоепії” наводить мовні факти, які свідчать про те, що у рукописах творів Т. Г. Шевченка відбиті майже всі вимовні норми, які стали орфоепічними [24].

Таким чином, враховуючи недостатнє висвітлення процесу становлення орфоепічних норм нової української літературної мови в кінці XVIII — 60-х роках XIX ст., ставимо своїм завданням максимально об'єктивно простежити відбиття вимови приголосних у творах нової української літературної мови, які згодом стали орфоепічною нормою.

Вимовні особливості української мови сягають своїм корінням далекого минулого й засвідчуються у пам'ятках старої української літературної мови, а також у пам'ятках нової літературної мови кінця XVIII-60 років XIX ст., в яких завдяки особливостям правопису, а частіше через його неусталеність, відбилися вимовні риси, більшість з яких стала орфоепічною нормою сучасної української мови.

Пам'ятки, які збереглися до нашого часу, відбивають той стан, коли у поліських, наддніпрянських та галицько-волинських говірках уже існували мовні особливості, що нині сприймаються як українські. Тому наявність фонетичних особливостей народного мовлення у староукраїнській писемності, на думку Г. Півторака, слід сприймати не як випадкові помилки, а як відбиття відповідних рис [20: 19]. Якщо стародавні писарі, всупереч традиції, припускали помилок, відбиваючи нові мовні риси, то це означає, — зазначає Г. Півторак, — що на той час така вимова не тільки стала характерною для відповідних народних говірок, але й міцно прижилася [Там же]. Таким чином, фіксація якоїсь риси свідчить не про появу її саме у цей час, а про те, що на цю пору така риса не тільки існувала, а й стала нормою народного мовлення, що вплинуло на книжну літературну мову.

Нова українська літературна мова на противагу старій базується на народному мовленні. Фонетика нової української літературної мови найчастіше пов'язується з вивченням орфографії пам'ятки, в основі якої лежить фонетичний принцип правопису. Тому на основі аналізу орфографічних даних пам'ятки можна встановити основні фонетичні риси [22: 108].

Спробуймо простежити відбиття на письмі вимови українських приголосних у пам'ятках названого періоду, зокрема в “Енеїді” І. П. Котляревського (1798), у першій друкованій граматиці О. Павловського (1818), в альманасі Західної України “Русалка Дністрова” (1837), у першому тлумачному словнику П. Білецького-Носенка (1843), у творах П. Куліша, надрукованих на сторінках “Основи” (1861-1862), а також в рукописах Т. Г. Шевченка (“Мала книжка” (1847-1850) та “Більша книжка” (1847-1860)).

Правописна система названих пам'яток була побудована значною мірою на фонетичних засадах. Тому завдяки особливостям

правопису, а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси, більшість яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови. Фіксація живої народної вимови у писаних текстах дає можливість говорити про обґрунтованість, сталість певної вимовної норми. Це стосується вимови й голосних, і приголосних.

Втрата й набуття дзвінкості приголосними — явище давнє. За свідченням А. А. Москаленка, у пам'ятках XII-XIII ст. виявлено *рѣтко* — *рѣдько* (Слово о полку Ігоревім), *здесьдѣ* (Є. Гал, 1266), *паропци* — *паробъци* (Поученіє Мономаха) [16: 23-24]. Староукраїнські писемні пам'ятки досить часто засвідчують наслідки асиміляції глухого перед дзвінким: прозбу (ВС, 1347), прозбою (Л. Вел., 1720, 21), а також відбивають і наслідки оглушення дзвінкого перед глухим у середині слова: світки (ВС, 1347) [10: 205-206]. За свідченням Л. В. Венєвцевої, у мові молдавських грамот перед дзвінками приголосними глухі переходять у дзвінкі: *езде* (1,78), а перед глухими дзвінкі зрідка оглушуються: *Феткою* (1, 262) [3: 195]. За спостереженням П. П. Житецького, у XVIII ст. дзвінкі приголосні у кінці слів і перед глухими зберігаються: *скарб*, *гребти* [7: 50]. Послідовно зберігаються дзвінкі перед глухими у літописі Граб'янки (XVIII ст.): *прикажчики* [6: 12]. Як бачимо, дзвінкі у кінці слів та перед глухими майже послідовно фіксуються у пам'ятках XVII- XVIII ст.

Традиція збереження дзвінкості у цих позиціях послідовно фіксується в “Енеїді” І. П. Котляревського: *бѣдь* (І:4), *швидко* (І:9), у граматиці О. Павловського (крім типу слів *віттьль*, слова *жертка*): *гарбузь* (69), в альманасі “Русалка Дністрова”: *мороз* (71), *стежки* (8), *парубки* (43), у словнику П. Білецького-Носенка: *барлигъ* (51), *бибъ* (54), *бабка* (48), *боридка* (48), у творах П. Куліша: *хлібъ* (1861, 9: 253), *рідъ* (1861, 9: 25), *предки* (1861, 9: 34). Послідовно позначається дзвінкий приголосний у кінці слова (за винятком слова архистратихъ) і перед глухими в рукописах Т. Г. Шевченка: *голодь* (І: 11), *судъ* (ІІ: 32), *гладкому* (І: 5), *парубки* (ІІ: 126).

Приголосний [г] передається літерою х іноді в альманасі “Русалка Дністро-ва”: *лехкий* (73), у словнику П. Білецького-Носенка: *лехкій* (73), у всіх інших джерелах у відповідній позиції у словах зберігається літера г.

Отже, збереження дзвінкої вимови приголосних на кінці та у середині слова перед глухими є закономірністю НУЛМ. Фіксація дзвінкості приголосних у пам'ятках першої половини ХІХ ст. у значній мірі впливала на формування сучасної вимовної норми.

Оглушення дзвінкого у префіксах *без-*, *воз-*, *з-* — явище досить часте й фіксується, як відзначає А. А. Москаленко, уже у перших пам'ятках давньоруської писемності *въскрьсь* — *възкрьсь*, *въсходжу* — *възходжу*, *истаѡзати* — *изтаѡзати* (Остр. Єв.), *въстрепеташа* — *възтрепеташа*, *бесъчиньна* — *безъчиньна* (Ізб., 1073), *бес памѡти* (Поуч. В. М.) [16: 23-24]. Вимова [з] як [с] у префіксах *роз-*, *воз-*, *з-* перед глухими приголосними як фонетична риса наявна у літописі Самовидця: *спитка* [14: 186-187], у літописі Величка: *стверженную* (7), *воспламенило* (41), *росказати* (55) [5: 170-171], у творах К. Зіновієва: *спливу* (227), *скоштовавъ* (237), *ропустивъ* (229) [12: 19].

Префікс [з] послідовно передається літерою *с* перед глухими в “Енеїді”: *схвативсь* (І: 6), *спитавсь* (І: 11), *стуливши* (ІІ: 15). У переважній більшості прикладів оглушення префікса [з] перед [к], [п], [х] фіксується у граматиці О. Павловського: *скажетъ* (88), *схаменуцьця* (60), в альманасі “Русалка Дністрової”: *сколотили* (3), *спіткало* (12), *сходитьи* (21). Оглушення префікса *з-* перед [к], [п], [х] передає буква *с* у творах П. Куліша: *спускаючись* (1861, 10:20), *сходячись* (1861, 9:86), літера *з* вживається перед кореневим [с]: *зсікти* (1862, 1: 38). У рукописах Т. Г. Шевченка перед [к], [п], [х], [т], [с] префікс *з-* передається літерою *с*: *спеклося* (І: 13), *склыкає* (І: 16), *ссунувся* (ІІ: 249). Перед буквами *т*, *к* Шевченко передає варіативно: *зкликали* (І: 341) і *склыкає* (І: 16), *зтиха* (ІІ: 105) і *стырає* (ІІ: 111).

Варіантна передача префікса *роз-* наявна в альманасі: *роspлѣтали* (45), *роspлѣває* (81), але *розтупають* (13), у словнику Білецького-Носенка: *розказъ* (315), але *роскачали* (317). Переважають випадки оглушення [з] у префіксі *роз-*, що на письмі фіксується як *рос-* в “Енеїді”: *роspходився* (ІІІ: 5), *роspлатись* (І: 27), *роскачали* (ІІ: 13), хоча є й *роз-*: *роspходився* (І: 16), у творах П. Куліша: *роspнуцу* (1861, 9: 25), *роspкидайте* (1861, 9: 28), але *роspширяє* (1862, 1: 38). Префікс *роз-* представлений перед глухими [к], [п] варіативно у рукописах Т. Г. Шевченка: *роspкажи* (І: 3), *роspпустила* (ІІ: 17) і *роspкажи* (2: 194), *роspпустила* (І: 3). Перед глухими [т], [ц], [ч] по-

слідовно вживається префікс *рос-*: *росцвитає* (II: 27), *росчиняють* (II: 177, II: 247). Перед кореневим [х] засвідчується в рукописах префікс *роз-*: *розходивсь* (II: 262), перед кореневим [с] — префікс *роз-* передається й зі збереженням дзвінкого, і з оглушенням: *розстелився* (I: 310) та *ростелився* (II: 306). У граматиці О. Павловського трапляються поодинокі випадки фіксації даної вимовної особливості. У формуванні норми вимови [з] як [с] перед глухими приголосними і префікса *роз-* як [рос] велику роль відіграли рукописи Т. Г. Шевченка, “Енеїда” І. П. Котляревського, твори П. Куліша, де ця вимовна особливість простежується часто.

Префікс *без-* передається на письмі з літерою з у НУЛМ послідовно. Це свідчить про вимову дзвінкого [з] або про стійкість традиції написання у новій літературній мові. Без вживається у творах І. П. Котляревського: *безперестанно* (3: 18), у граматиці О. Павловського: *безсурмань* (26), в альманасі: *безчестними* (73), у словнику П. Білецького-Носенка: *безпалець* (53), у творах П. Куліша: *безхлібья* (1861, 11-12: 29). Т. Г. Шевченко в рукописах теж пише лише *без-*: *безталання* (I: 53).

Префікс *одъ-* із дзвінким [д] рідко фіксується, за свідченням О. Т. Волох, у грамотах Розова (1363), в руських грамотах (1411), у літописі Величка: *одсѣкти* [5: 170-171].

Традиція збереження дзвінкого д послідовно знаходить підтвердження у граматиці О. Павловського: *одкарабкуюся* (48), в альманасі: *видтерати* (12), у словнику П. Білецького-Носенка: *одпас-тися* (259), у творах П. Куліша: *одкрились* (1861, 11-12: 10). Не завжди фіксується ця вимовна особливість в І. П. Котляревського: *одпроводити* (3: 34), але *отцурався* (2: 16). У рукописах Т. Г. Шевченка: *одставкою* (II: 16), *одходжають* (II: 9), *одпочине* (I: 4), але *отходжають* (I: 17). Наведені факти приводять до висновку: у СУЛМ паралельно вживалися варіанти *отъ-* / *одъ-*, у НУЛМ — *од-*. Лише зрідка вживається літера т у цьому префіксі в “Енеїді” та в рукописах Т. Г. Шевченка.

Наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчують писемні пам’ятки XIII-XIV: *ижъжєнуть* (Єв. 1270,20), *ижъжєнєтьсѧ* (Рязан. корч. 1284, 328). Відбивають її достатньою кількістю прикладів і пам’ятки XIV-XVI ст.: *сожъжєного* (Р. Гр., 1352, 6), *жжирають* (П. Є., 1556, 1561, 175) [10: 207], *роширити*

(Гр. Західн. Полісся, 15) [23: 14-15]. Трапляється така асиміляція й у пам'ятках XVII-XVIII ст., писаних у різних місцевостях Полтавщини: *прикажчики* [4: 20]. Асиміляція свистячого наступним шиплячим знаходить відбиття у літописі С. Величка: *рожжаковало* (187) [5: 172], у фразеологічній збірці К. Зіновієва: *зѣжженъ* (225), *ро(ш)чину* (235) [15: 157]. Отже, фіксація шиплячого на місці свистячого є частим явищем і простежується в багатьох пам'ятках різних періодів.

Асиміляція свистячого перед шиплячим зрідка передається на письмі в “Енеїді”: *збрызчали* (I: 16), в граматиці О. Павловського: *рожжалувався* (83), у словнику П. Білецького-Носенка: *дзижчати* (115), у рукописах Т. Шевченка: *ближченко* (I:61), *Туреччині* (II: 26). Не фіксується ця вимовна особливість в альманасі: *розчесує* (7), в журналі “Основа”: *розжєврили* (1861, 1: 32).

Дуже рідко фіксується асиміляція шиплячого перед свистячим, зокрема вона виявлена тільки у фольклорній збірці Климентія Зіновієва: *свасцѣ* (225), але *мышцѣ* (231) [15: 157].

У досліджуваних пам'ятках НУЛМ виявлено: послідовно передається на письмі асиміляція шиплячих перед свистячим у граматиці О. Павловського: *засміѣсься* (1860), *печуроцьці* (182), у творах П. Куліша: *запорозці* (1861, 11-12: 3), але *трясешся* (I: 29), в альманасі “Русалка Дністрова”: *виберася* (97), але *напєшся* (18). В “Енеїді” І. П. Котляревського започаткована передача на письмі вимови [чц'] як [ц'ц']: *юпоццѣ* (I: 15). Наслідки відповідної асиміляції часто трапляються в рукописах Т. Шевченка: *запорозця* (II: 45, 47), *смієсья* (I: 393), *хатиноці* (I: 73). У “Більшій книжці” зустрічаємо передачу [ш] перед [с] як [с]: *птаства* (II: 235).

Африкатизація [т'], [д'] засвідчується в літературній мові порівняно пізно, і то зрідка з початку XVIII ст.: *людзского* (250), *вернеца* (240), значно переважають традиційні написання [15: 148].

Відповідно з дослідженим матеріалом африкатизація в буквосполученні ться послідовно фіксується у граматиці О. Павловського: *барыцьця* (6), у творах П. Куліша: *зоветця* (1861, 9: 53), в “Малій книжці” Т. Г. Шевченка: *моляця* (I: 1). Інколи ця вимовна особливість засвідчена в “Енеїді”: *хочетця* (II: 23), але *робится* (I: 22), в “Більшій книжці” Т. Г. Шевченка: *здаєця* (II: 29), але *радуются* (II: 213). Лише один випадок свідчить про відбиття африкатизації [т'] перед свис-

тячим в альманасі: *розільєця* (65). Африкатизація [д] та [д'] перед свистячим не засвідчена в досліджуваних джерелах.

Асиміляція т за місцем і способом творення [тч] — [чч] — [ч] у переважній більшості випадків у основі *квітч*-представлена в рукописах Т. Г. Шевченка: *квичала* (І: 43), *заквичала* (І: 229), зрідка — у словнику П. Білецького-Носенка: *чесніоче* (388), у творах П. Куліша: *квічали* (1861, 11: 31). В усіх інших джерелах спостереження не могли провести через відсутність матеріалу. При обґрунтуванні вимови [т] як [ч] перед шиплячими можна опиратися на рукописи Т. Г. Шевченка, у яких фіксується ця особливість.

Утворення довгих м'яких приголосних, припускає А. А. Москаленко, відбувалося десь у кінці XII ст., бо вже з XIV ст. поодинокі приклади з довгими приголосними трапляються й у пам'ятках: *осуженню* (Єв. Верковича, 14), *привилля* (Володимир-Волинська, *кгородська*, 1567), *спротивленне* (Лексис Зизанія, 1596), *лятця* (Лексикон П. Беринди) [16: 51]. Як вважає П. Житецький, в розмовній мові XVI ст. мали вже довгий приголосний, але графічно фіксуються ще такі форми: *пытана* [8: 76]. За перший приклад правильної передачі подовження приголосного П. Житецький вважає *свинне* (*свини*) (Уч. Єв., 1604), але А. Кримський навів ще низку прикладів, які свідчать, що подовження приголосних починається з XIV-XV ст.: *осуженню* (Єв. Верковича), *обведаннь* (Буков гр., 1462). Про це говорить П. Бузук у праці “Нарис історії української мови”. Але цей спосіб написання взагалі не відразу увійшов до вжитку і тому навіть у XVIII ст. у творах Г. Сковороди виявили лише один приклад — *зорання* (290). Із пам'яток XVII ст. можна навести ще — *карання* (Унів. Б. Хмельн., запис в Жит. 1650) та ін. [2:59].

Зрідка це явище фіксується в “Енеїді”: *убрання* (І: 13), але *весѣля* (І: 4), у словнику П. Білецького-Носенка: *рилля* (313), але *бадильє* (48). Послідовно асимілятивне подовження приголосних засвідчено в граматиці О. Павловського: *багатыѣ* (7), у творах П. Куліша: *браття* (1861, 9: 28), в “Малій книжці” Т. Г. Шевченка: *ключамъ* (І: 65). У переважній більшості прикладів ця особливість передається в “Більшій книжці”: *зараньне* (ІІ: 116), але *коріня* (ІІ: 252). Абсолютно не фіксується асимілятивна довгота приголосних в альманасі: *зѣля* (30).

Спрощення у групах приголосних засвідчується староукраїнськими писемними пам'ятками вже з XIV ст: *исного з истыного* (Р. гр., 1388, 37), *исныи* (гр. 1393, 49). Ще частіше це спрощення відбивають староукраїнські писемні пам'ятки XV ст.: *чесныхъ* (Р. гр., 1435, 32), *кажному* (гр. 1446, 152), *мѣсцѣ* (гр. 159, 171), *намеснику* (Рус. Гр. 1489, 47). У деяких староукраїнських пам'ятках XVI-XVIII ст., незважаючи на їх традиційну орфографію, наслідки спрощення в групах приголосних вже дуже поширені, як-от: у Креховському Апостолі (1566) — *власный* (182), *жалосный* (113), *ремесник* (649), *серце* (9), *щасливий* (656); у Пересопницькому Євангелії (1556-1561) — *мѣсци* (284), *власьныи* (389); у “Синонімі славенороскій” XVII ст. — *власность* (102), *власный* (103), *серце* (155); у “Віршах. Приповістях посполитих” Климентія Зіновієва — *щасливъ* (101), *позно* (252); у літописі Величка (1720) — *намѣсникъ*, *празникъ* (202). Однак поряд із цим весь час зберігається й традиційне написання: *властныхъ* (АЖ. 1583, 59), *извѣстно* (“Лексикон” П. Беринди, 45), *честнымъ* (К. З., XVII — XVIII), *бесвѣстни* (Л. Вел., 3) [10: 202-203].

Непослідовно фіксується спрощення в “Енеїді”: *щасливо* (II:37), але *честни* (III:46), в альманасі: *серце* (2), але *честних* (116), у словнику П. Білецького-Носенка: *пидвласный* (279), але *пропастиця* (303), у рукописах Т. Шевченка: *сонце* (II: 9), але *честную* (II: 209). Найбільше слів зі спрощенням груп приголосних виявлено у творах П. Куліша. Через наявність поодиноких прикладів не можливо провести дослідження у граматиці О. Павловського. Спрощення в групах приголосних наявне у старій та новій літературних мовах, що й вплинуло на формування відповідної вимови в сучасній літературній мові.

Дисиміляцію в групі [чн] писемні пам'ятки засвідчують дуже рідко: *вѣшно* (Рус. Гр. 1499, 31), *брашно* (Сл. Лекс. XVII, 143). Звичайним у такій позиції є написання чн: *ручниця*, *ручников* (АЖ 1584, 107) [10: 218]. Сполучення **чн**, як правило, не змінюється у **шн** у Величка: *ручного* (93), *туточныхъ* (227), хоча у словах, похідних від прислівників *тут*, *там*, як правило, — **шн**: *тутошныхъ* (57) (Ген. Слідство, 64), *ручницю* (Акт. кн. Полт. гор. упр. I, 30), але *помошиками* (Самовид., 11) [5: 176].

Послідовно дотримана традиція передачі дисиміляції [чн] у словах *мірошникъ* (46), *соняшникъ* (73), у граматиці О. Павловського,

в рукописах Т. Г. Шевченка: *сердешная* (І: 11), *рушныки* (І: 46). Приклади дисиміляції наявні у словнику П. Білецького-Носенка: *рушникъ* (318), *соняшникъ* (335). Зрідка — в альманасі: *рушник* (10), але *ручницями* (95), у творах П. Куліша: *помішниця* (1862, 2: 45).

Пам'ятки української мови африкат [дж] засвідчують, на думку А. А. Москаленка, порівняно пізно: *гудзѣки* (Акт. кн. Полт. гор. упр. І, 141), *дзвони* (Там же, 28), *Гандзи* (68) [16: 48-49]. На думку В. Німчука, [дж] на місці початкового [з] фіксується з XVII ст. Цей африкат представлений в “Лексиконі” П. Беринди (1627) [17: 9], у “Синонімі славенорусскій” середини XVII ст., а назва дзеркало з початковим африкатом зафіксована тільки у першій половині XIX ст. (Б-Н, 114) [Там же].

На думку П. Житецького, [дж] з'являється в українській писемності не раніше кінця XVI — початку XVII ст.: *Гуджуль* (Акт. кн. Полт. гор. упр.) (І: 24) [9: 239-240]. З XVI ст. *дж* трапляється в пам'ятках часто: *раджу* (“Лексис” Л. Зизанія, 1596, 76), *попуджую* (“Лексикон” П. Беринди, 1627, 47), *єжджу* (Грам. 1643, 38) [10: 90-91]. У старій літературній мові фіксується й чергування [д] — [дж], наприклад: *зраджаю*, *єжджу*.

На позначення африкат [дж], [дж] послідовно вживається буквосполучення *дж*, *дз* в “Енеїді”: *дзвинь* [II: 7], *джгута* [I: 19], у граматиці О. Павловського: *задзвонили* (20), *бджола* (68). У переважній більшості випадків фіксуються дані буквосполучення у словнику П. Білецького-Носенка: *гудзикъ* (108), *джгутъ* (114), але *бжчола* (54), *кукуруза* (199). Буквосполучення *дз* на місці афrikата [дж] фіксується в рукописах Т. Шевченка: *дзвонять* (І: 25), *подзвинь* (II: 25). У творах П. Куліша це буквосполучення представлене послідовно: *дзвонять* (1861, № 11-12:6), а на місці афrikата [дж] фіксується літера *ж*: *жерелом* (1861, 9:93). У альманасі непослідовно передається [дж]: *задзвонили* (20), але *звонят* (32).

У досліджуваних пам'ятках НУЛМ Східної України чергування [д]-[дж] абсолютно не відбите. Але це фонетичне явище послідовно передається на сторінках альманаху “Русалка Дністрова”: *похоѣати*. Чергування [д]-[дж], закріпилося в сучасній українській літературній мові й стало орфоепічною та орфографічною нормою.

Отже, найменше фіксуються на письмі у досліджуваних пам'ят-

ках африкатизація [д], [д'] перед свистячими, асиміляція [тч]-[ч], чергування [д]-[дж]. За винятком одного слова одже у граматиці О. Павловського зовсім не фіксується африкатизація [д] перед шиплячим.

Можна впевнено сказати, що ті орфоепічні норми, які хоча чинним нині правописом не фіксуються, але тривалий час чи часто відповідно до правописних систем, які діяли протягом ХІХ ст., фіксувалися на письмі, є найстійкішими в усному мовленні. Ті ж вимовні особливості, що не фіксувалися у пам'ятках або фіксувалися зрідка, хоча й стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних. В усному літературному мовленні виробляються для них альтернативні варіанти.

Отже, НУЛМ розвивала й вдосконалювала ті традиції СУЛМ, які опиралися на усне народне мовлення, тому значна частина вимовних особливостей, що згодом стала орфоепічною нормою, має глибоке коріння.

Пам'ятки, що належать до періоду кінця ХVІІІ — 60-х років ХІХ ст, встановлюють і підтверджують відповідність сучасних норм вимови приголосних істотним особливостям народної вимови, а також відіграють важливу роль у виробленні єдиних орфоепічних норм СУЛМ.

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. Підготовка до видання В. В. Німчука // Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К., 1966.

2. Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія. З додатком історичної хрестоматії. — К., 1927.

3. Венєвцева Л. В. Фонетичні особливості молдавських грамот ХV ст. // Уч. зап. Харківськ. ун-ту. — 1960. — Т. 111: Тр. філол. ф-ту. — Т. 9.

4. Волох О. Г. Асиміляція та дисиміляція приголосних в українській мові за даними пам'яток ХVІІ– ХVІІІ ст. // Питання історичного розвитку української мови: Тези допов. міжвуз. наук. конф. 15-20. 12. 59. — Х., 1959.

5. Волох О. Г. Фонетичні особливості української літературної мови початку ХVІІІ ст. // Уч. зап. Харківськ. ун-ту. — 1960. — Т. 111: Тр. філол. ф-ту. — Т. 9.

6. Житецький П. “Энеида” Котляревского и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы ХVІІІ в. — К., 1900.

7. Житецький П. Нариси літературної історії української літературної мови ХVІІ ст. — Львів, 1941.

8. Житецький П. Описание пересопнищкой рукописи ХVІ в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других Евангелистов и 4 страниц снимков. — К., 1876.

9. *Житецкий П.* Очерк звуковой истории малорусского наречия. — К., 1876.
10. *Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г.* Історія української мови. Фонетика. — К., 1979.
11. *Кобилянський В.* Лекції з курсу “Історія української літературної мови”. — Львів: ЛДУ, 1965.
12. *Колосова В. П., Чепіга І. П.* Визначна пам’ятка українського письменства // *Зіновійв К.* Вірші. Приповіді посполиті. — К., 1971.
13. *Котляревський И.* Енеида на малороссійскій языкъ перелиціюванная И. Котляревскимъ: Ч. 1-3 // *Иждивеніємъ М. Парпуры.* — СПб, 1798. — 32, 38, 72, 24 с (окрем. пап.).
14. *Литопис Самовидця* / За ред. Я. І. Дзири. — К., 1971.
15. *Микитин М. Л.* Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці “Вірші. Приповіді [або те(ж) присловія] посполитые...Климентія Зіновієва” // *Мова та стиль українського фольклору.* — К., 1996.
16. *Москаленко А. А.* Історична фонетика давньоруської і української мови / / *Одеса*, 1960.
17. *Німчук В. В.* Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові // *Мовознавство.* — 1992. — № 2.
18. *Основа.* Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861-1862.
19. *Павловскій А.* Грамматика малоросійскаго нарѣчія. — СПб, 1818.
20. *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993.
21. *Русалка Дністрова.* Фотокопія з видання 1837 р. — К., 1950.
22. *Свашенко А. О.* Фонетичні особливості мови актових книг Кролевецького міського уряду XVII-XVIII ст. у порівнянні з сучасними говорами // *Вісник Харківськ. ун-ту. Серія філол.* — 1965. — Вип. 1. — № 7.
23. *Українські грамоти XV ст.* / За ред. В. М. Русанівського. — К., 1965.
24. *Фащенко М. М. Т. Г. Шевченко і становлення норм української орфоєпії* // *Т. Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доп. та пов. міжвуз. наук. конф.* — Одеса, 1989. — Ч. 2.
25. *Шевченко Т. Г.* Більша книжка. Автографи поезії 1847-1860 рр. — К., 1989.
26. *Шевченко Т. Г.* Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850 рр. — К., 1989.